

VII. Η προσφυγική εγκατάσταση

Πληθυσμιακές μετακινήσεις και ανακατατάξεις στον ελληνικό χώρο

Η άφιξη των προσφύγων στην Ελλάδα κατά τα έτη 1922 και 1923 απετέλεσε τομή στην ιστορία της χώρας και των οικισμών της. Πριν από την παρουσίαση της κολοσσιαίας επιχείρησης εγκατάστασής τους θα πρέπει να αναφερθεί ένα γεγονός λιγότερο γνωστό, οι χωρικές επιπτώσεις από τα πρώτα προσφυγικά κύματα που δημιουργήθηκαν κατά την ταραγμένη εκείνη περίοδο της ελληνικής ιστορίας. Οι ομάδες αυτές των προσφύγων από περιοχές που παρέμειναν υπό ξένη κυριαρχία⁴² κατευθύνθηκαν κατά κύριο λόγο στη Μακεδονία⁴³ και εγκαταστάθηκαν στη Φλώρινα, το Κιλκίς, το Σιδηρόκαστρο, την Ελευθερούπολη (Πράβι), τη Χρυσούπολη (Σαρή Σαμπάν) και το Λαγκαδά. Οι μετακινήσεις αυτές προηγούνται των καταστροφών στην Ανατολική Μακεδονία.

Η εικόνα στη Μακεδονία ήταν εξαιρετικά ρευστή κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους, καθώς, παράλληλα με τις μετακινήσεις Ελλήνων, αλλόφυλοι πληθυσμοί έφευγαν από τους τόπους όπου ζούσαν μέχρι τότε (κάτι ανάλογο με αυτό που συμβαίνει στην πρώην Γιουγκοσλαβία τα τελευταία χρόνια). Κατά το 1915 δεκάδες χωριά της Μακεδονίας είχαν εγκαταλειφθεί και πολλά ακόμη εγκαταλείφθηκαν έκτοτε, κυρίως μικροί οικισμοί επάνω στους ορεινούς όγκους, εκ των οποίων μεγάλος αριθμός δεν ξανακατοικήθηκε⁴⁴. Ορισμένα από αυτά τα χωριά στέγασαν τους πρώτους αυτούς πρόσφυγες⁴⁵, σύμφωνα με τις άμεσες ενέργειες της ελληνικής πολιτείας. Μια ολοκληρωμένη προσπάθεια έγινε και τότε από την κυβέρνηση των Φιλελευθέρων με στόχο όχι μόνο την εκ των ενόντων εγκατάσταση των νέων εποίκων αλλά και την αγροτική αποκατάσταση νέων και παλαιών κατοίκων της Μακεδονίας (των "επιμόρτων καλλιεργητών", δηλ. κολλήγων)⁴⁶.

Η σύντομη αυτή έκθεση της κατάστασης που προηγήθηκε της Μικρασιατικής Καταστροφής υπογραμίζει (όπως άλλωστε και η ιστορία της Αν. Μακεδονίας) το

⁴² Μέχρι το τέλος του 1915 ήρθαν 20.000 Έλληνες και άλλοι 34.000 στη συνέχεια, από τις περιοχές που περιήλθαν στη Βουλγαρία με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου, 10.000 Έλληνες από τις περιοχές Μοναστηρίου, Γευγελής και Δοϊράνης και 100.000 πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία, οι οποίοι κατέφυγαν στην Ελλάδα από τον Απρίλιο του 1914, μετά τους πρώτους διωγμούς (Πάλλης, Βλ. για τα πολιτικά γεγονότα στο παράρτημα 1).

⁴³ Κατά το προηγούμενο ρεύμα του 1906, οι Έλληνες πρόσφυγες από την Αν. Ρωμυλία (Βουλγαρία) εγκαταστάθηκαν στο Βόλο, ιδρύοντας την Ευξεινούπολη και τη Νέα Αγχιάλο.

⁴⁴ Στην απογραφή του 1913 καταγράφονται σε ολόκληρη τη Μακεδονία 80 εγκαταλελειμμένοι οικισμοί. Ορισμένοι από αυτούς ήταν οικισμοί μουσουλμάνων Βοσνίων (π.χ. Τούζλα, Νούζλα.. στην περιοχή Πράβιου).

⁴⁵ Σύμφωνα με την έκδοση του Υπουργείου Οικονομικών *Έκθεσις περί των εν Μακεδονία Προσφύγων*, η οποία εκδόθηκε το 1916, βάσει στοιχείων που είχαν συλλεγεί μέχρι το Νοέμβριο του 1915. Από την ίδια πηγή και τα στοιχεία για τις νέες κατοικίες που κατασκευάστηκαν, στη συνέχεια του κειμένου.

⁴⁶ Τα σχετικά νομοθετήματα είναι τα εξής:

* Ο Νόμος 350/ 31. 10. 1914 "Περί εγκαταστάσεως των εποίκων ομογενών εν Μακεδονία και αλλαχού". Πρόκειται για μια πρώτη απόπειρα εγκαθίδρυσης συνεταιριστικών αρχών, η οποία προηγείται του Νόμου 602/ 1914 για τους συνεταιρισμούς.

* Ο Νόμος 351/ 7. 11. 1914, "Περί του τρόπου της αγοράς χωριών ή τμημάτων αυτών υπό εποίκων ομογενών προς ιδίαν γεωργικήν αποκατάστασιν".

* Το Β. Δ/ μα της 24. 1. 1915 "Περί εκτελέσεως του νόμου 350 << περί εγκαταστάσεως των εποίκων ομογενών εν Μακεδονία και αλλαχού>>".

εξαιρετικά αντίξοο πλαίσιο στο οποίο εγγραφόταν ο μεσοπολεμικός εκσυγχρονισμός. Εν τέλει, 117.484 άτομα (29.557 οικογένειες) εγκαταστάθηκαν μέχρι το Νοέμβριο του 1915 σε 344 οικισμούς της Μακεδονίας, κατ' αρχήν προσωρινά. Από αυτούς οι 282 ήταν εγκαταλελειμμένα χωριά. Διατέθηκαν συνολικά 10.000 οικήματα περίπου, από τα οποία ορισμένα επισκευάστηκαν (κυρίως στους συνοικισμούς που άφησαν οι Βόσνιοι). Επί πλέον κατασκευάστηκαν 834 νέες κατοικίες, σε εννέα οικισμούς, δηλ. τις κωμοπόλεις Κιλκίς, Λαγκαδά, Ελευθερούπολη και άλλους μικρότερους. Ο μεγαλύτερος αριθμός κατοικιών κατασκευάστηκε στο Κιλκίς (295) και την Ελευθερούπολη (225).

Η αγροτική αποκατάσταση δεν θα μας απασχολήσει στη συνέχεια. Έπεται η παρουσίαση της εγκατάστασης των αστών προσφύγων στις πόλεις της χώρας από τη Βίλμα Χαστάογλου.

Πηγές

- Α. Πάλλης (1927), "Προσφυγικό Ζήτημα", *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* τόμος Ελλάς.
- Υπουργείο Οικονομικών (1916), *Εκθεσις περί των εν Μακεδονία Προσφύγων*.

Βίλμα Χαστάογλου

Προσφυγική εγκατάσταση και πολεοδομικοί μετασχηματισμοί στα χρόνια 1922-1932.

Η εγκατάσταση των προσφύγων της Μικρασιατικής καταστροφής και της ανταλλαγής των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας αποτέλεσε εξέχον οικιστικό γεγονός του πρώτου μισού του 20ου αιώνα, με τεράστιες επιπτώσεις στην πληθυσμιακή δομή και την πολεοδομική οργάνωση των πόλεων. Την έκρηξη του πληθυσμού ακολούθησε η αναμόρφωση του οικιστικού δικτύου και η απότομη επέκταση των αστικών χώρων. Για πρώτη φορά στην ιστορία των πόλεων οι επεκτάσεις του αστικού χώρου υπερέκρυσαν οριστικά την επιφάνεια των ιστορικών πυρήνων. Ο βίαιος αυτός πολεοδομικός μετασχηματισμός σημάδεψε επίσης τον τρόπο ανάπτυξης των πόλεων και την κατοπινή τους εξέλιξη.

Ουσιαστικά οι ανακατατάξεις παγιώθηκαν στα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1930, λίγα χρόνια πριν οι πόλεις εισέλθουν στις νέες περιπέτειες του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου.

Πληθυσμιακές και εδαφικές μεταβολές

Το 1922, είναι το έτος άφιξης του πρώτου μεγάλου κύματος 649.059 προσφύγων της μικρασιατικής καταστροφής και ακολουθεί το δεύτερο κύμα των 375.918 μετά την συμφωνία της υποχρεωτικής ανταλλαγής των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας του 1923. Μαζί με όσους είχαν φθάσει πριν το 1922 και παρέμειναν στην Ελλάδα, ο συνολικός αριθμός ανέρχεται το 1928 σε 1.222.000 άτομα. Οι ανταλλάξιμοι μουσουλμάνοι και σλαβόφωνοι (με τις ελληνοβουλγαρικές συνθήκες του 1919-20) εκτιμώνται σε 460.000-500.000 άτομα.

Οι εξαιρετικές διαστάσεις της βίαιης αυτής αστικοποίησης αναδεικνύονται στο χωροταξικό επίπεδο. Η Βόρειος Ελλάδα, λόγω της απώλειας του μουσουλμανικού πληθυσμού της και της ύπαρξης ανταλλάξιμων περιουσιών, αλλά επίσης με επιδίωξη την κατοχύρωση της ελληνικής κυριαρχίας στα νέα εδάφη, απορρόφησε

746.000 πρόσφυγες (περισσότερους από τους μισούς συνολικά που έφθασαν στην χώρα), από τους οποίους ο μεγαλύτερος αριθμός συγκεντρώθηκε στη Μακεδονία (638.000 άτομα).

Οι αστοί πρόσφυγες -602.713 άτομα συνολικά- κατανεμήθηκαν με άνισο τρόπο στα αστικά κέντρα, καθώς η αναλογία προσφύγων στις πόλεις κυμαίνεται από 70 έως 1% (βλ. Πίνακα). Η πλειονότητά τους εγκαταστάθηκε στα τρία μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας: Αθήνα - Πειραιά - Θεσσαλονίκη, τα οποία παρέλαβαν συνολικά 363.122 πρόσφυγες. Το οικιστικό δίκτυο της χώρας μετασηματίστηκε έντονα. Στο σύνολο των 44 πόλεων με πληθυσμό άνω των 10.000 κατοίκων, 17 πόλεις δέχτηκαν αριθμό προσφύγων μεγαλύτερο από το ένα τρίτο του πληθυσμού τους. Με εξαίρεση το συγκρότημα της πρωτεύουσας και τον Βόλο, πρόκειται για πόλεις που εντάχθηκαν στην ελληνική επικράτεια στον 20ο αιώνα και είχαν ανταλλάξιμο μουσουλμανικό πληθυσμό:

- σε 5 πόλεις το ποσοστό ξεπερνά το 50%. Βρίσκονται όλες στη Μακεδονία και Θράκη και είναι κατά φθίνουσα σειρά: Δράμα, Αλεξανδρούπολη, Γιαννιτσά, Καβάλα και Σέρρες.
- σε 6 πόλεις το ποσοστό των προσφύγων κυμαίνεται μεταξύ 40 και 50%. Βρίσκονται όλες στη Μακεδονία, τη Θράκη και το βορειοανατολικό Αιγαίο: Κατερίνη, Θεσσαλονίκη, Μυτιλήνη, Βέροια, Ξάνθη και Έδεσσα.
- σε 6 πόλεις το ποσοστό κυμαίνεται μεταξύ 30 και 40%. Ηράκλειο, Χίος, Κομοτηνή, Φλώρινα, Αθήνα-Πειραιάς και Βόλος (μαζί με τον καινούριο προσφυγικό δήμο της Νέας Ιωνίας).

Ακόμη, περίπου 2.000 αγροτικοί προσφυγικοί συνοικισμοί δημιουργήθηκαν σε όλη την Ελλάδα, από τους οποίους οι 1.047 στη Μακεδονία και οι 574 στη Θράκη.

Αστικός πληθυσμός και πρόσφυγες το 1928

Δήμοι 10.000 κατοίκων και άνω	σύνολο πληθυσμού	πρόσφυγες	%
Αθήνα και Πειραιάς	740.526	246.081	33,2
Θεσσαλονίκη	244.680	117.041	47,8
Πάτρα	64.636	6.967	10,8
Καβάλα	50.852	28.927	56,9
Βόλος (με τη Νέα Ιωνία)	47.892	13.773	28,8
Ηράκλειο	39.231	14.069	35,9
Ξάνθη	35.912	14.867	41,4
Κέρκυρα	34.193	2.064	6,0
Χανιά	32.239	6.925	21,5
Δράμα	32.186	22.601	70,2
Μυτιλήνη	31.661	14.820	46,8
Κομοτηνή	31.551	10.745	34,1
Σέρρες	29.640	14.950	50,4

Καλαμάτα	28.961	3.587	12,4
Χίος	26.167	9.357	35,8
Λάρισα	25.861	4.400	17,0
Τρίκαλα	22.117	632	2,8
Ιωάννινα	21.503	3.117	14,5
Ερμούπολη	21.416	3.032	14,2
Πύργος	20.496	772	3,8
Χαλκίδα	18.577	4.896	26,4
Αγρίνιο	16.743	2.863	17,2
Βέροια	16.303	7.026	43,1
Λαμία	15.375	1.061	6,9
Κατερίνη	14.557	6.999	48,1
Τρίτολη	14.397	708	4,9
Αλεξανδρούπολη	14.019	8.262	59,0
Καρδίτσα	13.883	327	2,4
Έδεσσα	13.743	5.580	40,6
Λειβαδιά	13.414	592	4,4
Αμαλιάδα	12.777	320	2,5
Κοζάνη	12.702	955	7,5
Άργος	12.619	1.539	12,2
Σαλαμίνα	12.564	678	5,4
Γιαννίτσα	12.270	7.162	58,4
Ζάκυνθος	12.063	289	2,4
Μέγαρα	11.844	1.132	9,6
Καστοριά	11.736	1.546	13,2
Αίγιο	11.253	1.941	17,2
Φλώρινα	10.585	3.612	34,1
Ρέθυμνο	10.558	2.640	25,0
Νάουσα	10.438	2.080	19,9
Πρέβεζα	10.112	1.144	11,3
Φύλατρα	10.036	94	0,9
σύνολο χώρας	1.894.262	602.713	31,8

Η προσφυγική στέγαση

Η πιεστική ανάγκη για στέγαση τεράστιων αριθμών προσφύγων πυροδότησε την άμεση παρέμβαση του κράτους στον τομέα της κοινωνικής κατοικίας και είχε ως επακόλουθο την ριζική αναδιάρθρωση του χώρου των πόλεων.

Η πρώτη οργανωμένη επέμβαση για την αντιμετώπιση του προβλήματος στέγασης ανελήφθη από το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων, που ιδρύθηκε το

1922 και ανέλαβε παράλληλα με την άμεση περίθαλψη την κατασκευή οικημάτων για τους πρόσφυγες, στη Θεσσαλονίκη, την Αθήνα, την Ελευσίνα, τον Βόλο, το Αγρίνιο, την Πάτρα, το Αίγιο και την Έδεσσα, συνολικού δυναμικού 12.000 δωματίων. Όμως, το μέγεθος του προβλήματος σε εθνικό επίπεδο και η κατάσταση του κράτους μετά από την ήττα της εκστρατείας στην Μικρασία έκανε αναγκαία την προσφυγή σε διεθνή βοήθεια και δανεισμό. Το 1923 η Κοινωνία των Εθνών συγκρότησε την Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, η οποία αντιμετώπισε το ζήτημα της μόνιμης εγκατάστασης και διαχειρίστηκε τα δύο δάνεια, του 1924 και 1928, υποκαθιστώντας το ΤΠΠ. Σε γενικές γραμμές, η ΕΑΠ ήταν υπεύθυνη για την αγροτική εγκατάσταση και το Υπουργείο Προνοίας για την αστική, και ο μεγάλος όγκος της επιχείρησης διήρκεσε περίπου μια δεκαετία.

Οι προσφυγικοί συνοικισμοί χωροθετούνταν γύρω από τον ήδη κατοικημένο χώρο και σε αρκετή απόσταση από αυτόν. Η διάκριση γηγενών και προσφύγων, τονισμένη και από τη πολεοδομική διάκριση των συνοικισμών, υπήρξε μια πραγματικότητα που διήρκεσε αρκετές δεκαετίες, πριν απαλειφεί από τα καταλυτικά γεγονότα των ετών της Κατοχής και του Εμφυλίου και τη μεταναστευτική πλημμυρίδα των μεταπολεμικών χρόνων.

Η δημιουργία των συνοικισμών στηρίχθηκε σε ειδική νομοθεσία και ενεργοποιήθηκε με την εισαγωγή του άρθρου 119 Συντάγματος το 1927, που επέτρεπε την πενταετή παράκαμψη του απαραβίαστου της ιδιοκτησίας. Έτσι, έγινε δυνατή η απαλλοτριώση και κατάληψη ανοικτών εκτάσεων για την κατασκευή αστικών προσφυγικών συνοικισμών με περισσότερα από 20 οικήματα πριν από την καταβολή της αποζημίωσης.

Τα βασικά νομοθετήματα σχετικά με την συγκρότηση των προσφυγικών συνοικισμών είναι τα ακόλουθα:

- Ν.Δ. 22.11.1922, Περί επιτάξεως ακινήτων και απαλλοτριώσεως οικοπέδων δι ανέγερσιν προσφυγικών συνοικισμών.
- Ν.Δ. 9.6.1923, Περί παραχωρήσεως δημοσίων κτημάτων και αναγκαστικής απαλλοτριώσεως ιδιωτικών τοιούτων.
- Ν.Δ. 4.3.1926, Περί του τρόπου καθορισμού πληρωμής προς την Εθνική Τράπεζα της αξίας των αναλαβανομένων Μουσουλμανικών ακινήτων.
- Ν.Δ. 5.7.1927, Περί συστάσεως οικοδομικών συνεταιρισμών αστών προσφύγων.
- Ν. 3875/ 7.1.1929, Περί συστάσεως οικοδομικών συνεταιρισμών αστών προσφύγων.
- Ν. 5160/ 15.7.1931, Περί δωρεάν παραχωρήσεως οικοπέδων διά κοινωφελείς σκοπούς.
- Ν. 4176/ 12.8.1961, Περί στεγάσεως παραπηγματούχων οικογενειών των πόλεων Αθηνών - Πειραιώς - Θεσσαλονίκης.

Την ίδια περίοδο, είχε θεσπιστεί ένα σώμα σύγχρονων ρυθμίσεων για την ανανέωση των αστικών χώρων, βασισμένο κυρίως στην ιδέα ότι η δημόσια παρέμβαση ασκείται μέσω ενός ορθολογικού πολεοδομικού σχεδιασμού που λειτουργεί ως πλαίσιο για την ανάπτυξη της ιδιωτικής οικοδόμησης. Όμως, το κράτος ακολούθησε εν προκειμένω μια πολύ πιο άμεση και συνολική παρέμβαση, καλύπτοντας όλα τα επίπεδα της κατασκευής της πόλης - από τη χωροθέτηση μέχρι την πολεοδόμηση, την κατασκευή των υποδομών και των κατοικιών. Η ανέγερση των συνοικισμών εξαιρέθηκε από τη δικαιοδοσία του υπεύθυνου για την άσκηση της πολεοδομικής πολιτικής Υπουργείου Συγκοινωνίας και περιήλθε στην αρμοδιότητα της Πρόνοιας και της ΕΑΠ. Ο επειγών χαρακτήρας και το

Αυτοστέγαση με οικοδομικούς συνεταιρισμούς

Η αυτοστέγαση ως ατομικός τρόπος επίλυσης του προβλήματος της κατοικίας, εμφανίστηκε τα πρώτα χρόνια σαν συμπεριφορά των άκρων: οι προνομιούχες ομάδες στρέφονταν στην αστική κατοικία - πολυκατοικίες ή ανταλλάξιμα οικήματα, ενώ οι πιο φτωχοί κατέφευγαν σε αυτοσχέδιες παράγκες νόμιμων ή αυθαίρετων συνοικισμών. Στα χρόνια που ακολούθησαν, εμφανίστηκε ένας δεύτερος τρόπος αυτοστέγασης: ιδιωτικής αλλά οργανωμένης κατά ομάδες (τουλάχιστον 7 αστών προσφύγων). Πρόκειται για τους Οικοδομικούς Συνεταιρισμούς, που θεσμοθετήθηκαν μετά το 1927 και σταδιακά αντικατέστησαν την κοινωνική κατοικία.

Ο τρόπος κατασκευής των συνεταιριστικών συνοικισμών, που βρίσκονταν υπό την εποπτεία της Πρόνοιας, εξασφάλιζε καλύτερη ποιότητα οικιστικού περιβάλλοντος και κάποια ιδιαίτερη αρχιτεκτονική ταυτότητα. Ειδική επιτροπή από υπαλλήλους που όριζε η Πρόνοια, κατάρτιζε το σχέδιο του συνοικισμού και ενέκρινε τους τύπους και τη μορφή των κατοικιών, η ανέγερση των οποίων γινόταν είτε απευθείας από τους ιδιώτες είτε από οικοδομική εταιρεία. Από οικοδομικούς συνεταιρισμούς αναγέρθηκαν συνοικισμοί κυρίως στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη.

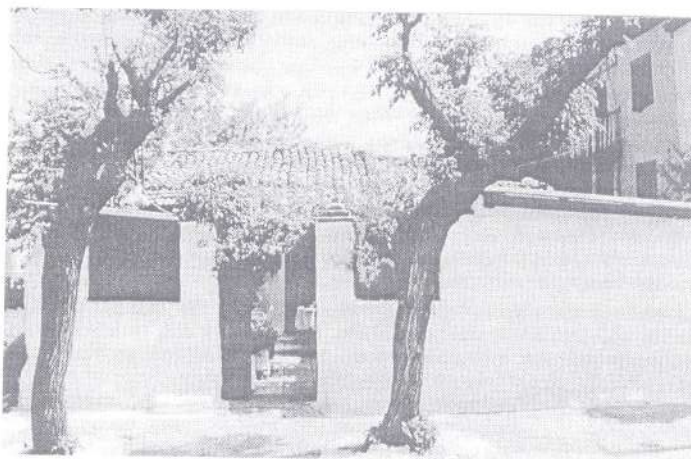
Όψεις κατοικιών του συνεταιριστικού συνοικισμού Τυρολόης - Ικονίου έξω από τα δυτικά τείχη της Θεσσαλονίκης (δεκαετία του 1930, σήμερα έχουν κατεδαφιστεί). Πηγή: Υπηρεσία Πολεοδομίας Θεσσαλονίκης, γραφείο οικοδομικών αδειών.

Οι αυθαίρετοι συνοικισμοί

Συνοικισμοί που συγκροτήθηκαν αυθormήτως και αυθαίρετως, κάτω από τη φοβερή πίεση των περιστάσεων και με την ανοχή των αρχών, υπήρχαν πολλοί τα πρώτα χρόνια, είτε μέσα στον υφιστάμενο αστικό ιστό είτε έξω από αυτόν. Αρκετοί διαλύθηκαν στη συνέχεια, άλλοι όμως νομιμοποιήθηκαν ως κανονικοί συνοικισμοί μετά από λίγα χρόνια.

Η αυθαίρετη κατάληψη της αστικής γης οδήγησε σε ακραίες μορφές κατάληψης, με ελάχιστα οικόπεδα, που καλύφθηκαν από λιλιπούτεια οικήματα. Άλλοτε εν επαφή ή άλλοτε ελεύθερα, υποτάχθηκαν στην τοπογραφία, απαιτήσαν όλη την ευρηματικότητα και φαντασία των ενοίκων τους προκειμένου να οργανωθούν ως χώροι ζωής. Κατασκευασμένα με αυτοσχέδιο τρόπο, με υλικά που βρίσκονταν επί τόπου, καλάμια, ξύλο και έτοιμα μέρη από παλιά οικήματα, μπορούν να θεωρηθούν ως τελευταία εκδήλωση μιας αυθεντικά λαϊκής αρχιτεκτονικής.

Τενεκεδομαχαλάδες - μεγάλες συνοικίες παραπηγμάτων - υπήρχαν σε διάφορα σημεία των παλιών τμημάτων των πόλεων. Η διάταξή τους ήταν τελείως τυχαία, με κανόνα την προσθετική ανάπτυξη του συνοικισμού. Τα τελευταία οικήματα του είδους αυτού κατεδαφίστηκαν τελικά γύρω στο 1970, όταν ολοκληρώθηκε η ανοικοδόμηση των παλιών αστικών ιστών.

Γνήσια λαϊκή αρχιτεκτονική του 20ου αιώνα. Κατοικία στην Άνω Πόλη Θεσσαλονίκης, από τον αυθαίρετο προσφυγικό συνοικισμό κατά μήκος των δυτικών τειχών, ο οποίος έχει -ατυχώς- αποφύγει μέχρι στιγμής την ολοσχερή κατεδάφιση.

Ο μετασηματισμός της πόλης

Το υπουργείο Πρόνοιας προσαρτούσε τους συνοικισμούς ως προάστια στην υφιστάμενη πόλη, ώστε να μην διαταραχθεί η ισορροπία του οικιστικού συγκροτήματος και να εξασφαλισθεί ένα ομοιογενές κοινωνικό περιβάλλον στο εσωτερικό των συνοικισμών. Στην πράξη, όμως, αυτό ισοδυναμούσε μια τεράστια οικιστική επέκταση. Το ζήτημα απασχόλησε το Υπουργείο Συγκοινωνίας, αν και παρενέβαινε δευτερογενώς στην προσφυγική εγκατάσταση. Από το 1924, με εγκυκλίους του προς τις αρμόδιες υπηρεσίες του υπουργείου Πρόνοιας, επισήμαινε την αναπόφευκτη επιρροή που είχε η ίδρυση προσφυγικών συνοικισμών στη μελλοντική διαρρύθμιση και επέκταση των πόλεων, και τόνιζε την ανάγκη να εναρμονίζεται η θέση και διάταξή τους προς το πρόγραμμα ανάπτυξης της πόλης, ώστε να αποσοβούνται βαριές συνέπειες και να αποφεύγονται ζημιές.

Η δυσκολία ελέγχου της κατάστασης ήταν προφανής στην εξέλιξη των πολεοδομικών σχεδίων των πόλεων που δέχθηκαν μεγάλους αριθμούς προσφύγων. Τα σχέδια για τις μελλοντικές επεκτάσεις τροποποιήθηκαν ριζικά με διαδοχικές εντάξεις τμημάτων, μέχρις ότου εγκριθεί το τελικό σχέδιο επεκτάσεων, μετά το 1928, ενσωματώνοντας όλους τους συνοικισμούς που ιδρύθηκαν εν τω μεταξύ. Οι νέες επεκτάσεις ελάχιστα θύμιζαν την ορθολογική πόλη που ευαγγελιζόταν ο οικιστικός νόμος του 1923.

Η απότομη διόγκωση των μικροαστικών και λαϊκών στρωμάτων, η πίεση από τη ζήτηση κατοικίας, η ανάγκη απασχόλησης των πολυπληθών εργατικών χεριών που συσσωρεύτηκαν στις πόλεις, είχε σοβαρές συνέπειες στον οικονομικό χαρακτήρα και τη λειτουργία τους. Οι παραδοσιακές πόλεις μετασχηματίστηκαν με ταχείς ρυθμούς σε βιομηχανικά κέντρα, που κατάφεραν να επιβιώσουν σε περίοδο διεθνούς κρίσης. Ακόμη, η επέκταση των αστικών υποδομών -ύδρευση και αποχέτευση- και του οδικού δικτύου, και η αυξημένη ζήτηση στέγης, ενόησαν την βιομηχανία των οικοδομικών υλικών και παρείχαν εργασία σε πολυάριθμα στρώματα.

Με την εγκατάσταση των προσφύγων, την ανταλλαγή των μουσουλμάνων οι πολυ-εθνικές και πολυ-πολιτισμικές πόλεις του βορειοελλαδικού κυρίως χώρου έφτασαν σε μια πρωτόγνωρη ομοιογένεια του πληθυσμού τους. Παράλληλα, βίωσαν τη σαφή και έντονη κοινωνική διαίρεση του χώρου τους, καθώς οι αρτισύστατοι συνοικισμοί μετεξελίχθηκαν στην πλειονότητά τους σε εργατικές και λαϊκές κοινότητες, που τροφοδότησαν με άφθονα εργατικά χέρια τη βιομηχανία και την αγορά της πόλης. Αποτέλεσμα, η τελική μεταμόρφωση των πόλεων -ειδικά των βορειοελληνικών- από τις εθνοτικά οργανωμένες στις κοινωνικά διαστρωματοποιημένες πόλεις.

Η αποκατάσταση των προσφύγων του 1922 που υπήρξε το μεγαλύτερο κρατικό οικιστικό πρόγραμμα στη νεότερη Ελλάδα, αλλά και ένα από τα μεγαλύτερα προγράμματα στέγασης στον κόσμο για την εποχή. Η πολεοδομία της Πρόνοιας και της ΕΑΠ δεν είχε καθόλου τους εκσυγχρονιστικούς στόχους του οικιστικού νόμου του 1923. Είχε, όμως, κυρίαρχο τον χαρακτήρα της κοινωνικής μεταρρύθμισης. Η ενσωμάτωση των προσφύγων ήταν κεντρικός στόχος και η πρόσβαση στην ιδιοκτησία απέβη το «κλειδί» όλης της επιχείρησης: εξασφάλισε την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης και απέτρεψε το φάσμα της κοινωνικής αναταραχής που επέσειε η οικονομική κρίση της εποχής, ενώ παράλληλα εγκαθίδρυσε το μικροαστικό πρότυπο που συνδέει την ιδιοκτησία της γης με την ασφάλεια.

Μερικά παραδείγματα πόλεων

Ο Βόλος δέχτηκε τον μεγαλύτερο αριθμό προσφύγων από όλες τις θεσσαλικές πόλεις, περίπου 30% του πληθυσμού του, δηλαδή 13.773 πρόσφυγες, οι οποίοι ανέβασαν τον τοπικό πληθυσμό στους 47.892 κατοίκους. Οι περισσότεροι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στον Ξηρόκαμπο, όπου δημιουργήθηκε ο συνοικισμός της Νέας Ιωνίας, αποτελώντας τον πυρήνα της μεταπολεμικής οικιστικής διάχυσης στα βορειοδυτικά της πόλης της. Η έκταση, που ξεπερνούσε τα 38 εκτάρια το 1947, απαλλοτριώθηκε με διαδοχικά διατάγματα και εποικίστηκε σταδιακά μεταξύ 1924 και 1938. Έως το τέλος του 1929, η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων κατασκεύασε στον Ξηρόκαμπο 1.559 οικήματα, ενώ 50 ακόμη οικήματα είχαν ανεγερθεί στην Αγρία, και άλλα 188 ανεγέρθηκαν μέχρι το 1938. Η Νέα Ιωνία ενώθηκε με τον υφιστάμενο οικιστικό χώρο μετά το 1940, και από το 1947 απετέλεσε χωριστό δήμο.

Η Έδεσσα, με 9.440 κατοίκους το 1920 και με παραδοσιακό ιστό δέχθηκε 5.580 πρόσφυγες. Μετά την αναχώρηση των μουσουλμάνων ανταλλαξιμων, βρέθηκε το 1928 με 13.743 κατοίκους. Συγκροτήθηκαν δύο προσφυγικοί συνοικισμοί από την ΕΑΠ: ένας για εύπορα στρώματα, στο βορειοδυτικό άκρο της πόλης, με μορφή προαστίου με μικρές μονοκατοικίες (53 τ.μ.) με κήπο. Ο άλλος, στο

νοτιοανατολικό άκρο, για εργατικές οικογένειες, με δύορφες τετρακατοικίες (25 τ.μ., ανά διαμέρισμα).

Η Καβάλα, με 22.939 κατοίκους το 1920, «αναγεννήθηκε» από την προσφυγική εγκατάσταση. Παρέλαβε περίπου 30.000 πρόσφυγες για τους οποίους δημιουργήθηκαν πέντε συνοικισμοί, οι τέσσερις από την Πρόνοια και ο ένας από την ΕΑΠ. Η Αγία Βαρβάρα, «μικρή πόλη» στη βορειοανατολική είσοδο της Καβάλας με 6000 κατοίκους καπνεργάτες και τεχνίτες, όπου κατασκευάστηκαν δύορφες τετρακατοικίες. Στην περιοχή του Κιουτσούκ-Ορμάν συγκροτήθηκε ο συνοικισμός των εύπορων προσφύγων. Τρεις συνοικισμοί Δεκαοχτώ, Πεντακόσια και Χωραφά άρχισαν να κατασκευάζονται από το 1926, με τυποποιημένες δύορφες τετρακατοικίες, και διαμερίσματα των 40 τ.μ.

Η Δράμα με 15.000 χριστιανούς και μουσουλμάνους προ του 1922, παραλαμβάνει πάνω από 22.000 πρόσφυγες και φθάνει τις 32.186 κατοίκους το 1928. Από το 1924 μέχρι το 1931 κατασκευάζονται 11 μικροί και μεγάλοι συνοικισμοί στην περιφέρεια της πόλης: Βορειομακεδόνων, Περιθάλψεως, Νέας Κρόμνης, Κέντρικος Αστικός Συνοικισμός, Ορτακιανών, Κρατικός Συνοικισμός και Τέκτονος. Εποικισμού, Σαρανταεκκλησιωτών, Αμπελοκήπων, Στενημαχιτών και Μικτός. Χωροθετούνται σε απόσταση από τον αστικό ιστό και η έκτασή τους υπερβαίνει εμφανώς την επιφάνεια της παλιάς πόλης.

* * *

Παρά τις ανεπάρκειές του, το πρόγραμμα οικιστικής αποκατάστασης των προσφύγων του 1922 παραμένει ως μοναδικό παράδειγμα οργανωμένης δόμησης και κοινωνικής κατοικίας στην πόλη, χωρίς προηγούμενο αλλά και επόμενο με ανάλογο έκταση και ένταση. Τα μεταπολεμικά στεγαστικά προγράμματα, κρατικά ή συνεταιριστικά, φαίνονται ελάχιστα συγκρινόμενα με τα προσφυγικά.

Η εμπειρία της προσφυγικής εγκατάστασης υπήρξε καθοριστική για τον τρόπο ανάπτυξης των πόλεων. Κάτω από την πίεση των περιστάσεων και τη βιαιότητα των πληθυσμιακών ανακατατάξεων, οι πολεοδομικοί νεωτερισμοί που είχαν εισαχθεί κατά τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα στη χώρα ατόνησαν και εφαρμόστηκαν στην εκπτώχειμένη εκδοχή τους. Η αποσπασματική πολεοδόμηση και η αθροιστική επέκταση της πόλης αναδείχθηκαν σε κανόνες που υποκατέστησαν την ανάγκη συνολικού σχεδίου, όπως ακριβώς φοβόταν το Υπουργείο Συγκοινωνίας. Ακόμη, ο απλουστευμένος φονξιοναλισμός των επεκτάσεων και η υπερβολική κατάτμηση της περιαστικής γης, προετοίμασαν το έδαφος για την έντονη οικοδομική εκμετάλλευση των μεταπολεμικών χρόνων. Χωρίς κανένα προγραμματικό έλεγχο, η μεταναστευτική πλημμυρίδα των ετών του 1950 απορροφήθηκε μέσω πλασιακών ρυθμίσεων (αντιπαροχή, αύξηση συντελεστών δόμησης, αυτοστέγαση με αυθαίρετα ή ανοικοδόμηση) με τη μαζική ανέγερση πολυκατοικιών πάνω στις κατακερματισμένες προσφυγικές οικοπεδοποιήσεις, και κυρίως, με συνέπειες σαφώς δυσμενέστερες για την κατάσταση του αστικού χώρου απ' ό,τι η βίαιη αστικοποίηση της δεκαετίας του 1920.

Πηγές

Το κείμενο έχει ληφθεί από το τεύχος του ερευνητικού προγράμματος *Πολεοδομική Θεωρία και Πράξη στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, 1999, ό.π. Βασίστηκε στις ακόλουθες πηγές:

Δ. Αιβάζογλου-Δόβα, «Οικιστική ανάπτυξη της Δράμας στη δεκαετία 1920-1930», στο Η Δράμα και η περιοχή της, Δήμος Δράμας, 1994, σσ. 765-776.

J. Ancel, La Macedoine, son evolution contemporaine, Paris: Libr. Delagrave, 1930, pp.201-9.

Οικονομικός Ταχυδρόμος, ειδικό αφιέρωμα «Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα: Πενήντα χρόνια προσφοράς που άλλαξε τον τόπο», τχ. 992/1973.

Κ. Παπαδόπουλος, Το δίκαιον της αστικής αποκαταστάσεως των προσφύγων, Αθήνα 1973.

D. Pentzopoulos, The Balkan exchange of minorities and its impact upon Greece, Paris: Mouton 1962.

Γ. Πολύζος, Η εγκατάσταση των προσφύγων του 1922: μια οριακή περίπτωση αστικοποίησης, Αθήνα: ΕΜΠ, 1984.

Β. Χαστάογλου, «Θεσσαλονίκη 1922-1930. Η προσφυγική εγκατάσταση και ο βίαιος μετασχηματισμός του αστικού χώρου», Πρακτικά Συμποσίου Ο Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι Προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού & Γενικής Παιδείας, 1999.

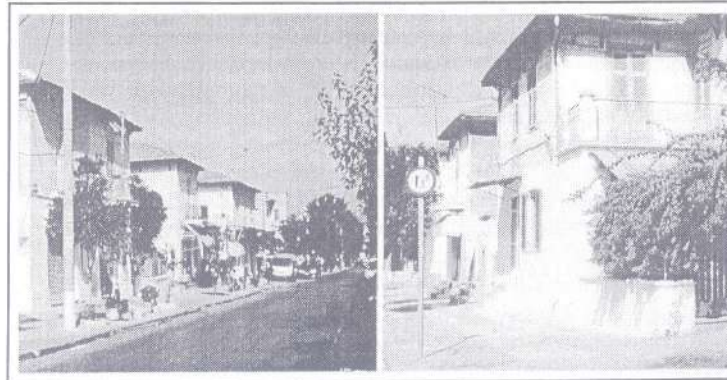
Β. Χαστάογλου, «Η πολεοδομία του νεοελληνικού Βόλου και η εξέλιξη της σύγχρονης πόλης, 1881-1940», στο Η ιστορία της περιοχής του Βόλου, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας Βόλου, τομ. Β (υπό έκδοση).

Πηγή σχεδίου

Β. Χαστάογλου, «Η κατασκευή των προσφυγικών συνοικισμών Κάμπελ-Βότση, Βυζαντίου και Καλαμαριάς» στο Η Καλαμαριά στο μεσοπόλεμο (1920-1940). Πρόσφυγες. Δημιουργώντας τη νέα πατρίδα, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγ. Ελληνισμού, έκδ. University Studio Press, Θεσσαλον. 1998.

Η "προσφυγική κηπούπολις" Νέα Φιλαδέλφεια (1923-1927)

Η ιδιαίτερη αναφορά στη Νέα Φιλαδέλφεια της Αθήνας αιτιολογείται από το γεγονός ότι κατά την ίδρυσή της έγινε προσπάθεια να υιοθετηθούν οι αρχές σχεδιασμού των πρότυπων οικισμών της Ευρώπης, όπως είχαν γίνει γνωστές στην Αθήνα με την εμφάνιση του Ψυχικού και της Εκάλυψης. Το κύριο οδικό δίκτυο είναι ελλειψοειδές "κατά το εν Γερμανία ιδίως εφαρμοσθέν σχέδιον κηπουπόλεων"⁴⁷, ενώ οι κήποι και οι διάσπορες μικρές τετρακατοικίες προσδίδουν στο συνοικισμό μια ιδιαιτερότητα. Η Νέα Φιλαδέλφεια ιδρύθηκε από το ΤΠΠ και αποπερατώθηκε από την ΕΑΠ. Το 1927 έγινε η διανομή των οικημάτων στους δικαιούχους, κατά την επιθυμία των οποίων είχαν προβλεφθεί κατοικίες μεγαλύτερες από τις συνήθειες, δηλ. με δύο ή τρία δωμάτια και κουζίνα (αντί του ενός), οι οποίες αποπληρώθηκαν με δόσεις. Για τους πρώτους κατοίκους (1800 οικογ) γνωρίζουμε ότι ήταν επιστήμονες, επαγγελματίες και κυρίως δημόσιοι ή ιδιωτικοί υπάλληλοι.

Κατοικίες της Νέας Φιλαδέλφειας

⁴⁷ Από το λήμμα "Νέα Φιλαδέλφεια" της Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαίδειας, το οποίο υπογράφεται από τον τμηματάρχη του Υπουργείου Προνοίας Κ. Παπαδάτη. Οι υπόλοιπες πληροφορίες περιέχονται σε άρθρα του Ελεύθερου Βήματος 13 & 14 Σεπτ. 1931 (Καυκούλα, 1990)